

**Жанғара ДӘДЕБАЕВ,
филология ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры**

190 жыл

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ

Қазақ халқының мақтанышы һәм сүйікті перзенті

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (1835-1866) Сібір кадет корпусын бітірген соң, офицерлер құрамына қабылданып, 1853 жылдың 8 қарашасында әскери қызметке тағайындалды. Бұл кезде ол он сегіз жаста еді [1, 92].

Н.М. Ядринцев Сібір кадет корпусы беретін білім мен тәрбиенің мардымсыз екенін айта келіп, Шоқанның туа біткен табиғи дарыны сондай білім мекемесінің өзінде гүл ашып, жайқала түскеніне сүйсінеді [1, 276], еуропалық ортаның өзінде оның дарынды ғалым болғанын еске алады [1, 302]. Шоқанның Сібір кадет корпусында өзімен бірге шәкірт болып жүрген шағы туралы Г.Н. Потанин сөзіндегі шындықтың жарығы ерекше. Ол Шоқанның туған даласын шексіз сүйгенін, қазақ халқының тұрмыс-салты туралы талай әңгіме айтқанын, ол әңгімелерге қатты қызыққаны сонша, оларды өзінің жазып алып отырғанын, көп уақыт өтпей-ақ Шоқанның әңгімелері қалың бір дәптер болғанын еске алады [1, 424]. Г.Н. Потаниннің Шоқан туралы айтқан мына сөзінде де керемет сыр бар: «Ол жасына қарамай ерте есейген еді, біз, одан жасы үлкендер, онымен салыстырғанда, штансыз шауып жүрген балалар сияқты едік. Ол өзінің білетінін, бізден несімен артық екенін жолдастар ортасында білдірген емес, бірақ қажетті жерінде

оның асқан білімі ұдайы байқалып тұратын. Ол өзінің жолдастары үшін, солардың ішінде мен үшін де еріктен тыс «Еуропаға терезе» болған еді» [1,354]. П.П. Семенов-Тян-Шанский де осындай жарқын пікірде болды. «Шоқан Уәлиханов Омскідегі кадет корпусын үлкен табыспен бітірді, - деп жазды ол, – одан соң Петербург университетінде менің ықпал етуіммен лекциялар тыңдады, француз және неміс тілдерін жақсы меңгерді, Шығыс тарихы, әсіресе, қазақтармен туысқан халықтардың тарихы бойынша аса қабілетті оқымысты болып қалыптасты. Жиырма сегіз жасында мезгілсіз қайтыс болмағанда, ол тамаша ғалым болып шығатын еді» [1, 241-242]. П.П. Семенов-Тян-Шанский Шоқанның бойындағы дарынын, білімін, қабілетін байқаған соң, оған генерал Г.Х. Гасфорттың ықыласын аударады, оның қабілеті мен білімін Ресей үшін тиімді пайдалану туралы ұсыныстар айтады. П.П. Семенов-Тян-Шанский сонымен қатар Г.Х. Гасфортқа Шоқанды қазақша киіндіріп, сауда керуенімен Қашқарға жіберу туралы, одан оралған соң, жинаған тарихи және этнографиялық мәліметтерін саралау, жүйелеу үшін ұзақ мерзімге Петербургке жіберу туралы ұсыныс жасайды. Г.Х. Гасфорт өзінің талантты адамдарға қол ұшын беруге әрқашан дайын екендігін білдіріп, П.П. Семенов-Тян-Шанскийге келісімін берген [1, 242-243].

1860-1861 жылдары, Қашқар сапарынан кейін, Шоқан Петербургте Бас штабтың тапсырысы аясында жұмыс істейді. Сонда жүріп Географиялық қоғамның жұмысына қатысады, Ф.М. Достоевскийдің ұсынысымен «Мұқтаж әдебиетшілер мен ғалымдарды қолдау қоғамына мүшелікке қабылданады. Ф.М. Достоевскиймен бірге аталған қоғамдардың жұмыстарына белсене араласады, ақындармен, ғалымдармен, жазушылармен танысады [2, 240], ілгерішіл бағыттағы журналдарды оқиды, университетке барып, тарих профессоры Костомаровтың лекцияларын тыңдайды [3, 96].

Шоқанның табиғи дарыны да, негізі де ерекше болды, 2 өзіне тапсырылған істердің бәрін табысты орындады. Оның

үстіне ол туған халқын шексіз сүйді. Халықтың ауыз әдебиетін, әдет-ғұрпын, салтын, дүниетанымын танытатын ұшы-қиыры жоқ бай мұрасын жинау, пайымдау, хатқа түсіру барысында халықтың жан шындығын, психологиясын, тарихын терең таныды, өз заманы үшін үлкен жаңалық болып табылатын, кейінгі уақыт үшін маңызы мен мәнін жоймайтын ғылыми пікірлер жүйесін жасады. Халықтың сөз өнеріне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне терең бойлай отырып, өз дәуірі үшін жаңа әрі тосын, ғылым үшін аса маңызды пікірлер мен қағидалар негіздеді. Халқының этнографиясын зерттеу арқылы ақиқат шындықты болмаса да, оның арғы тарихты басып жатқан белгісіздіктің қою қараңғылығын жарып өтіп, өзіне дейін жеткен сәулесін, елесін көруге болатынына көз жеткізеді. «Егер, - деп жазды ол, мысалы, - Гомердің поэтикалық жырлары мен Геродот ел аузынан жинап алған аңыздардың қандай да бір тарихи мәні бар десек, егер соншалықты ғажайып түрге түскен, таңғажайып аңыздардың өзінің түп негізінде болған оқиғалар мен ақиқат шындық жатыр десек, қазақтардың шынайы сипатта және жүйелі баяндалатын жырларында тарихи тұрғыда шынайы көрініс тапқан тұрмыс салтының, әдет-ғұрпы мен мінез-құлқының да тарихи мәні бар...» [4, 192-194].

Елдің әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне, тарихи аңыздары мен тарихи жырларына ел тарихын танудың дерек көзі ретінде қарау ғылыми танымның тереңінен ғана туатын еді. Оның үстіне қазақ тарихи аңыздары мен жырларын Гомердің ұлан-ғайыр эпосы, Геродоттың ел аузындағы әңгіме-аңыздар негізінде жазылған ескі тарихының тағылымы тұрғысынан пайымдауда адамзаттың арғы-бергі замандарында пайда болған және сақталған рухани құндылықтарды жете білу, жете тану, жете бағалау бар.

Ш. Уәлиханов туған халқының рухани байлығын ерекше биік құрметпен, перзенттік зор сүйіспеншілікпен танып, бағалайды.

«Тарихи тұрғыдан алғанда, - дейді ғұлама, - **м** халықтың ақындық рухы өте тамаша: жыраулардың ерекше

есте сақтау қабілеті арқасында батырлардың ерлігін жырлаған көне дастандарда Алтын Орда дәуірінің тарихтан белгілі шындықтары бұрмалаусыз, өзгеріссіз сақталған. Түрлі кезеңде өмір сүрген жыраулар өз дәуірінің ірі оқиғаларын естіген жанның есінен кетпестей етіп жырлағаны соншалық, ол жырлар тұтаса келіп бүтін бітімге айналған. Осы жырлардың бәрі әдет-ғұрып, мақал-мәтелдер, әдеп кодексі өлшемдерімен тұтаса келіп, халықтың өткен тарихы мен рухани өмірінің толық суретін көрсетеді, белгілі тарихи деректерді толықтыруға және олардың тегін анықтауға мүмкіншілік береді...

Дала қазағы жатақ татардан немесе түріктен өзінің ақыл-ой қабілеті мен адамгершілігі жағынан әлдеқайда биік тұр» [4, 192-194].

Халқына, халқының өткендегі өміріне, тарихи және рухани ескерткіштеріне деген зор құрмет пен сүйіспеншілік Ш. Уәлихановтың адамгершілік негізінің ерекше қасиетті қайнар көздерін білдіреді. Халықтың рухани құндылықтарын, дәстүрлі дүниетанымын, асыл мұраттарын, адамгершілік негізін, тұрмыс-тіршілігін танудың бірден-бір басты жолы – оның әдебиеті мен өнерін, мәдениетін білу. Елге деген, халыққа деген құрмет, сүйіспеншілік елдің, халықтың рухани құндылықтары, дәстүрлі дүниетанымы, асыл мұраттары, адамгершілік негізі, тұрмыс-тіршілігі туралы осындай іргелі білімге негізделеді. Елінің, халқының әдебиеті мен өнерін, мәдениетін терең білмеген адамда елге, халыққа деген құрмет те, сүйіспеншілік те болмайды.

Ш. Уәлиханов адамгершілік негізіне тартып, туған елінің әдебиеті мен өнерінен, мәдениетінен жақсылықтың, ізгіліктің нұрын тапқан кісілердің бәріне жақсылық ойлады, бірін өзіне жақын тұтты. Өмір жолының тар соқпағанда табысқан, тағдыры қилы Ф.М. Достоевскийдің жанының тазалығына, ниетінің ақтығына, биік адамгершілігіне көз жеткізгенде, Шоқан өзімен жаны бір, жүрегі бір асыл бауырын тапқандай тебіренді. Екеуінің жолы екі айырылып, екеуі екі жаққа кеткенде, Шоқан қалың

жұрттың ішінде жүріп жалғызсырағандай болып, 1856 жылы желтоқсанда Ф.М. Достоевскийге: «...сізбен енді қашан кездесер екенмін... Сізге сондай бауыр басып қалыппын, Сізді сондай жақсы көремін. Оны Сіз, әрине, білесіз» [1, 133], - деп хат жазды. Шоқанның көңілінің тазалығы, бауырмалдығы Ф.М. Достоевскийді де қатты толқытады. Ол Шоқанның осы хатына жазған жауабында: «Асыл досым менің... «Сізді сондай жақсы көремін», - деп жазыпсыз. Жөн-жосыққа қарамай, турасын айтсам, мен Сізге ғашықпын. Сізге деген мейірімім секілді сезіммен мен ешқашан және ешкімге, тіпті бірге туған бауырыма да мұншалық елжіреп қараған емеспін... Менің Сізді жақсы көретінім соншалық, күндер бойы Сіз және Сіздің тағдырыңыз туралы арманды ойларға берілемін. Армандай отырып Сіздің тағдырыңызды мәпелеп, оңдаумен боламын. Бірақ сол армандарымның ішінде бір ақиқат шындық та бар. Ол - Сіздің өз отандастарыңыздың ішінде еуропалық білім алған бірінші адам екеніңіз. Осы бір ғана жайдың өзі керемет, оны сезіну Сізге еріксіз міндет жүктейді» [1, 176].

Ф.М. Достоевскийдің сөзінде терең сыр бар. Қалыптасқан жағдайда Шоқан өзінің еуропалық білімін өз халқының игілігі үшін тікелей пайдалана алмайтын еді. Дұрысын айтқанда, отандастары үшін Шоқанның еуропалық білімі керек емес еді, Шоқанның білімінен пайда, игілік табуға оның отандастары дайын емес еді. Ф.М. Достоевский ашық айтпаса да, хатының мәтініне осындай шындықты астарлап енгізген. Ф.М. Достоевский астарлап, Шоқанның көңілін аялап отырып жеткізген осы шындықты А. Майков ашық айтады: «Өз халқыңыз үшін пайдалы болуға... Сіз - тым білімді және ғалым адамсыз. Сізді ортаңыз жұтып қояды, ал өзіңіздің әлдекімге ықпал етуіңіз неғайбыл... Сіз сияқты қайраткерлер керек болатын кез Сіздің туған далаңыз үшін әлі келген жоқ. Өзіңіздің не істеп жүргеніңізді жазуға келгенде, тартыншақтайсыз, бірақ, достым, мен Сіздің өміріңізді көріп тұрмын. Көремін, көремін де, Сіз үшін жаным ауырып, азап шегемін. Маған күле көрмеңіз: мен сізді жанымдай жақсы көріп қалдым!»

[1, 204]. Шоқанның өз өмірінің осындай бір ерекше қырын және халқының игілігі үшін қызмет ету туралы арманын [1, 386] Г.Н. Потанин де анық таныған. Оның: «Қазақ халқының арасында Шоқанның өз оқырмандары болғанда, ол өз халқының данасына айналатын еді және өз отандастарының әдеби қайта өрлеуінің негізін қалайтын еді» [1, 367], - деген сөзінде жеке пікірі де, ақиқат шындық та бар. Н.Г. Потанин Шоқанның таланты мен тағдырын танып қана қойған жоқ, оны керемет жақсы көрді. Оның бір көрінісін М. Свентицкая Н.Г. Потаниннің Шоқан туралы естелігінің бір үзік тамшысы түрінде сақтаған. Шоқан Петербургтен келе жатқан сапарында күзгі күннің соқыр-мылқау түндерінің бірінде Г.Н. Потаниннің пәтеріне ат басын тіреп тоқтайды. Келген кісінің үй иесі әйелмен жөн сұрасқанын құлағы шалғанда, Г.Н. Потаниннің жүрегі қуанғаннан асау тайдай тулайды: «Шоқан Уәлиханов! Шоқан Петербургтен маған келді! Жол-жөнекей емес, арнайы келді! Шоқан, асылым менің, ескі досым...

Ертеңіне Шоқан қайтатын болды. Ол кеткенде, мен, сенесіз бе, жыладым, балаша жылап қалдым...» [1, 428].

Н.М. Ядринцев, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Ф.М. Достоевский, А.Н. Майков, Г.Н. Потанин секілді Шоқанның жанашырлары мен достарының шын жүректен, ақ тілекпен айтқан ойлары мен пікірлері күні бүгінге дейін жан тебіренерлік шынайылығымен бағалы. Заманның аса парасатты зиялыларының, қоғамның алдыңғы қатарлы шығармашылық тұлғаларының мұндай риясыз құрметі мен сүйіспеншілігіне бөлену Шоқанның білімі мен тәрбиесінің, адамгершілік негізінің, арман-мұратының асылдығынан еді.

Шоқан шығыстану ғылымы саласында есепсіз мол ғылыми мәліметтер жинап, тарих, география, этнография, фольклористика, әдебиеттану, мәдениеттану, дінтану, қоғамтану, тіл білімі, заң саласында әлеуметтік маңызы зор ғылыми зерттеулер қалдырды. Сол еңбектердің өзегінде Шоқанның өзіне ғана тән азаматтық көзқарасы, методологиялық негіздемесі болды. Әсіресе, қазақ ордасын

мемлекеттік басқару салаларын жаңарту, реформалау жайында тұжырымдалған қағидалардың ғылыми және практикалық маңызы айрықша зор еді. Олардан Шоқанның қоғам қайраткері, ғұлама ғалым ретінде өз заманынан, өз ортасынан қаншалықты озық тұрғаны анық байқалады. Мысалы, ол былай деп жазады: «Қазіргі кезде халықтың өмірлік мүддесін көздейтін, халық үшін өте маңызды және көкейкесті реформалар экономикалық және әлеуметтік реформалар болып есептеледі. Ал саяси реформалар қажетті экономикалық шараларды өткізудің құралдары ретінде жүргізіледі, өйткені әрбір жеке адамның және жалпы адамзаттың тұтастай ұмтылатын түпкі мақсат-мүддесі бір – өзінің тұрмыс жағдайын, әл-ауқатын жақсарту. Прогресс дегеніміздің өзі де сол. Осы тұрғыдан келгенде, адамның тұрмыс жағдайын жақсартуға септігін тигізетін реформалар ғана пайдалы, ал бұл мақсатқа жетуге кедергі жасайтын реформалар зиянды... Реформалар қоғамдық организмнің аман-сау дамуын қамтамасыз ететін прогресс заңдарына негізделгенде ғана дұрыс, табысты болады. Мұндай реформаларды қолдау қажет және ешуақытта тоқтатпау керек» [5, 78-79].

Экономикалық және әлеуметтік реформалар туралы Шоқан негіздеген қағидалардың мазмұнына байыптап қарағанда, олардың бүгінгі күн үшін де маңызды, өзекті екеніне көз жеткізуге болады. ХХІ ғасырдағы мамандардың экономикалық, әлеуметтік реформалар туралы ең озық деген ойлары мен пікірлерінің өзі Шоқанның осы қағидаларымен негіздес айтылып жүргені рас. Шоқан тұжырымдаған қағиданың теориялық негізінің қаншалықты беріктігін, тереңдігін осы жайдан аңғаруға болады.

Шоқан елдің тұрмыс-тіршілігін көріп, жайын түсініп жаны ауырғанда, қалған өмірін халықтың ауыр жағдайын аз да болса жақсартуға, оны өзінің бай-шонжарларының қатыгездігі мен патша қызметшілерінің жүгенсіздігінен қорғау ісіне арнауға бел буады. Орыстың білімі мен тәрбиесі туралы ұғым-түсінігі майырлардың істері негізінде қалыптасқан отандастарына нағыз білімді

адамның ел үшін қаншалықты пайдалы болатынын іс жүзінде көрсетіп, үлгі бермек болады. Осы мақсатта ол Атбасар дуанының аға сұлтаны лауазымына сайлануға тәуекел етеді. Дуан деңгейінде халықтың өз басшысын өзі таңдап сайлау құқығы сайлауға қатысушы әр адамның және барша жұрттың қадірлі, лайықты бағаламауға болмайтын байлығы еді. Оның қадіріне біреу жетті, біреу жетпеді.

Сайлау науқаны барысында Шоқан қырдағы өмірдің қыр-сырын барынша терең таниды. Сайлау науқаны облыс деңгейіндегі биік лауазымды мырзалардан салалық басқару жүйесіндегі қызметшілерге дейін, елдің бай-шонжарларынан салт атты, сабау қамшылы пысықтарына дейін түгел қозғалысқа түсіреді. Олардың әлеуметтік бейнесі Г.Н. Потаниннің естеліктерінде былай сипатталды: «Қызмет еткен жеті жыл ішінде Сібір әкімдігінің жағымсыз қырларымен жете таныстым... Миллиондаған халық биліктің буынан көзін шел басқан генерал-губернатордың езгісінде жатты. Тұтас өңір соның қоластындағылардың жүгенсіздігінің құрсауында қалды. Барлық лауазымдар саудаға түсті және белгілі бір сомаға сатылды, ол лауазымдардың көпшілігінің билігі генерал-губернатордың ет-жақыны, Бас басқарма кеңесшісі Почекунин дегеннің қолында болды. Пара алу ашықтан-ашық өріс алды. Төменгі бишікештер өздері не істесе де ешкімнен тыю болмайтынын біліп, ойларына келгенін жасады...» [1, 426].

Облыс деңгейіндегі мырзалар, аға сұлтандық лауазымына Шоқан сайланар болса, бұған дейін аға сұлтанның алып келген алымдарынан айырылар еді, ал салалық басқару жүйесіндегі қызметшілер мойындарына дорбасын іліп, ел кезіп кетуге мәжбүр болар еді. Сондықтан аға сұлтан лауазымына Шоқанның сайлануы не сайланбауы олардың алдынан шыққан «не өмір, не өлім» деген секілді таңдаумен парапар-ды. Осындай жағдайда Сібір қазақтарының облыстық басқармасында Шоқан жағында бір-ақ адам болды: К.К. Гутковский.

Лауазымды қызметшілер ел ішіндегі шенқұмар, атаққұмар, мақтанқұмар пысықтар мен бай-шонжарларды

азғырып, дауыс берушілерді Шоқанға қарсы қою үшін алуан түрлі амал-айла жасайды. Осы мақсатта олар халық ішінде Шоқанның атына қатысты мынадай даттаулар таратады: а) Шоқан аға сұлтан болса, елдің бәріне жайсыз болады; ә) ол елді руға бөледі, бай мен кедейге бөледі, қара халыққа қарамайды; б) ол - кәпір: Құдайға сенбейді, Мұхаммед пайғамбарға дұшпан.

Лауазымдылар мен пысықтардың таратқан жалалы сөздері шектен шыққан, ешбір өлшемге сыймайтын даттау еді. Ал енді Шоқанның елге көзқарасы, діні туралы осы даттаулар орыс майырларының ауыздарынан шыққанда тіпті әсерлі болды. Төрт болыс бағанашылар бұған қатты сенді. Шашы алынбаған, бес мезгіл дәрет алып, намаз оқымайтын адамға ниетін қоспады. Оның үстіне, қарапайым жұрт Шоқан аға сұлтан болса, елдің жас балаларын мектепке береді, ер жігіттерін солдатқа береді деп қорқа қарады [1, 150-151].

Шынға келгенде, Шоқанның сенімі отандастарының діни сенімінен берік, мұсылманшылығынан жоғары еді. Әулие-Ата жорығын хатқа түсірген М.С. Знаменскийдің жазбаларында Шоқанның өзінің мұсылманшылығы отандастарының мұсылманшылығынан артығырақ екені жайында айтқан сөзі сақталып қалған [1, 250]. Бұл сөзді айтқанда, Шоқан отандастарының білім деңгейін негізге алған болу керек. Білімсіз сенім жоқ. Шынайы білімге негізделген сенім берік болады. Бұл - ежелден келе жатқан, ақиқаты әлдеқашан анықталған қағида. Осы тұрғыдан қарағанда, Шоқанның өзі мен отандастарының мұсылманшылығы туралы айтқан сөзінен асылық іздеу артық. Г.Н. Потаниннің айтуына қарағанда, Шоқан өзінің халқына қызмет етуі мен мұсылманшылық сенімін өзара тығыз байланысты деп санаған [1, 367]. Сонымен қатар Шоқанның өз отандастары үшін игілікті болатын қандай істер жасау, қандай көмек көрсету туралы ізденгені, өзімен пікірлес Ресей оқымыстыларымен, зиялыларымен ойласқаны анық. Мысалы, А.Н. Майков Шоқанның өз елінде, өз жерінде тұрып, елі үшін жасай алатын бірден-бір игілікті

ісі елде гимназия ашу екенін айтады [1, 204]. Қазақ елі үшін оқу-ағарту ісін ұйымдастырудың маңыздылығына Ф.М. Достоевский де зор мән берген. Оның бір мысалын Ш. Уәлихановтың Ф.М. Достоевскийге 1858 жылы 5 желтоқсанда жазған хатынан көруге болады. Онда Ш. Уәлихановтың: «Анна Андреевнаға Сіздің хатыңызды бердім...» [1, 133], - деп жазатыны бар. Зерттеушілердің анықтауы бойынша, Ф.М. Достоевский осы хатында Анна Андреевнаға Омскіде алғашқы қыздар училищесінің ашылуына көмек көрсеткені үшін разылығын білдіргенге ұқсайды [6, 185-187]. Бұдан Ф.М. Достоевскийдің қазақ елінде білім мекемесінің ашылуына, оқу-ағарту ісінің дамуына зор көңіл бөлгені көрінеді. Мұндай ағартушылық бағыттағы көзқарастан Ш. Уәлиханов та тыс бола алмаған. Шоқанның тұсында қазақ даласындағы мектептер діни білім берді. Қоқаннан, Бұхарадан келіп оқу оқытатын молдалар діни білім беріп қана қоймай, миссионерлік іспен де айналысты. Мұның бәрі қазақ даласына еуропалық білімнің келуіне үлкен кедергі, қарсылық еді. Шоқан осының бәрін көре тұрып, оған өзінің көзқарасын ашық білдірді [4, 199], елінің еуропалық білімге бет бұруына септігін, пайдасын тигізуді мақсат тұтты [4, 194-195]. Сонымен қатар ол ел билігін қолында ұстаған орыс ұлықтары мен лауазымды қызметшілерінің қазақ халқына деген ниетінің, көзқарасының, қатынасының жақсаруына, әділетті болуына, ізгіленуіне дәнекер болуға күш салды [1, 277].

Туған халқының мінезіне, әдет-ғұрпына, дүниетанымына қатысты әлдеқандай бір жайсыз пікір айтыла қалған жағдайда, Шоқан оған сол сәтінде тиісті жауабын беріп, халқының атын ақтап шығатын болғанға ұқсайды. Оның бір мысалы Н.М. Ядринцевтің естелігенде берілген. 1863 жылы Омск қаласында Н.М. Ядринцев, Шоқан, Г.Н. Потанин және басқалар Эдуард Струвенің экспедициясының оралуына орай бас қосып, әңгімелесіп отырады. Әңгіме үстінде Э. Струве қазақтардың казактарды жек көретінін айтып салады. Сонда Шоқан Э.

Струвенің алдында жұрттың назарын өзінің бала күнінен досы, кезінде казактар жүздігіне жүзбасы болған Г.Н. Потанинге аударып: «Қазақтардың казак әскерінің жайсаң өкілдеріне деген ешқандай жек көру сезімі жоқтығына сіздердің көздеріңізді жеткізу үшін мен қазақ бола тұрып өзімнің казак досым үшін тост көтеремін және оны сүйемін!» [3, 98], - дейді, сөйтіп тост көтеріп, Г.Н. Потаниннің бетінен сүйеді.

Шоқанның білімі де, халық ағарту ісі бағытында іс жүзіне асыра алатын нақты мүмкіншіліктері де ел үшін игілікті еді. Облыс көлеміндегі лауазымды қызметшілер, елдің ішіндегі атқамінерлер, пысықтар Шоқанның ел үшін игілікті болатын осы екі қасиетін – білімі мен халық ағарту ісі бағытында іс жүзіне асыра алатын нақты мүмкіншіліктерін – елге зиянды, қазақ елін бұзатын қорқынышты күш ретінде көрсетті. Олардың бірі қоластындағы халыққа билік жүргізу ісінде әділеттілікті емес, пайданы ойлады. Енді бірі патшаның Шоқанды қабылдағанын, бітірген ісіне разылық білдіріп, бетінен сүйгенін көре алмағандықтан дұшпандыққа барды [1, 255]. Енді бір тобы Шоқанды өздеріне ештеңе бермегені, бермейтіні, «береген» болмағаны үшін шет көрді, ал өз отандастары оны дінсіз, кәпір қатарына жатқызды. Соған қарамастан, Шоқан сайлау барысында үлкен көрсеткіштерге жетті.

Сайлау қорытындысын шығарғанда, Шоқанға - 25 дауыс, қарсыласына 14 дауыс берілгені белгілі болады. Бұл Шоқан үшін үлкен жетістік еді. Заңның негізгі баптарына да Шоқан толық лайықты еді: а) округтің аға сұлтанын сайлауға шені бар немесе округте чиновник лауазымында тоғыз жыл қызмет атқарған сұлтандар мен қазақтар қатысуға тиіс; ә) сұлтан көп дауыспен бекітіледі; б) аға сұлтан негізінен сұлтандардан сайланады. Шоқанның қарсыласында оның заң талаптарына сай дерлік ешқандай қасиеттері жоқ еді. Ол, біріншіден, қарапайым қара қазақ ортасынан шықты, екіншіден, сауатсыз болды, үшіншіден, бірнеше рет істі болғаны бар еді [1, 151]. Осы көрсеткіштер негізінде Шоқанның аға сұлтан болып сайлануына күдік

келтіруге ешқандай негіз жоқ болатын. Оның үстіне губернатор Г.К. фон Фридрихс: «Сене бер, Уәлиханов мырза!» [1, 151] - деп, өзінің әділет жағында, Шоқан жағында екендігіне сендіргендей болады.

Атбасар округіне аға сұлтан сайлау науқаны өтіп, енді тек сайлау нәтижелері бойынша аға сұлтанды бекіту ғана қалған. Губернатор кеңсесінің жетекшісі Кури осы жерде қатты белсенділік танытады: соның кеңесімен қырдың бірталай байлығы Омскіге ағылады. Ақыры Кури дегенін істеп шықты: генерал-губернатор аға сұлтандыққа Шоқанды емес, оның қарсыласын бекітеді [1, 152]. Генерал-губернатордың Атбасар округінің аға сұлтанын бекіту туралы бұйрығының негіздемесін Кури басқаша көрсетті: сайлау нәтижесі бойынша аға сұлтандық лауазымына көп дауыспен сайланған Шоқан Уәлиханов бұл лауазымға бекітуден денсаулығына байланысты бас тартқан болып көрсетілді [1, 96]. Дерек көздерінде болған істің екінші бір себебі көрініс тапқан. Онда патшаның аймақтағы басшылығы Шоқанның аға сұлтандық лауазымға бекітілуі оның туған-туыстарының ел ішіндегі және патша қызметшілері арасындағы ықпалын күшейтеді деп сескенген [1, 156]. Генерал-губернатор басқармасының, генерал-губернатордың өзінің жеке мүддесінің сипатын саралағанда, кейінгі себептің салмағы арта түседі: патшаның аймақтағы пайда ойлаған басшылығы үшін Шоқан сияқты білімді, Ресейдің зиялылары мен биік лауазымдағы қызметшілері үшін белгілі, елдегі негізі берік адамды аға сұлтандық лауазымға бекіту қолайлы емес еді.

Жергілікті билік айналасындағы лауазымды қызметшілер мен пысықтар Ш. Уәлихановтың орыс зиялылары арасындағы және ел ішіндегі беделін түсіруге бағытталған зұлымдық істерін өрістете түсті. Олар Шоқанның Қашқарға барғанын, Қашқар сапарынан алып келген мол мәліметтерін жоққа шығаратын мынадай сөз таратады: *патша үкіметі Шоқанды Қашқарға жіберді, бірақ ол Қашқарға бармай, Верный маңындағы таулардың ішінде болды. Одан Омскіге келіп, Қашқар сапары туралы түрлі*

ұсақ-түйек бірдеңелерді жазды. Патша оның жазған есебінің қисынсыз, тіпті ертегіге ұқсайтынын байқайды. Сөйтіп патша Қашқарға басқа бір сенімдірек адамды жібереді. Қашқарға барып келген адам Ш. Уәлихановтың жазғандарының бәрі бос аңгіме екенін, оның жазбаларында сипатталған өзендер, қалалар Қашқарда мүлде жоқ екендігін айтады. Бұған ашуланған патша: «Уәлихановты Қашқарға қайта жіберіңдер!» - дейді. Сол кезде Ш. Уәлиханов ауырып қалған болады. Сонымен бұл іс бітеді. Кенет Ш. Уәлихановтың аға сұлтан болғысы келеді. Мұны естігенде, патша: «Жоқ, бауырым, мен сені Қашқарға жіберейін дегенде, ауру емес пе едің? Ауыра бер!» [1, 158], - дейді.

К.К. Гутковскийге 1863 жылы 18 қаңтарда жазған хатында Шоқан өзіне қарсы дұшпандық істеуші топтың зұлымдығының осындай оспадар үнін естиді. Бұл патша қызметшілерінің Атбасар округі бойынша аға сұлтан сайлап, бекіту науқанында жасаған бұзақы істерінің тау мен даланы түгел дүрліктіріп келіп, қаңқ етіп барып басылған жаман жаңғырығы сияқты еді.

1864 жыл да Шоқан үшін ауыр болды. Дерек көздерінде «аса жоғары жарлық» [7: 7; 125] бойынша Әулие-ата, Ташкент қамал-қалаларын алу үшін жасақталған әскери экспедицияға қатысқан Шоқанның экспедиция басшысымен тіл табыса алмағаны туралы айтылады. Бұл жерде «тіл табыса алмады» деу негізсіз, Шоқан экспедиция басшысының Әулие-ата қаласын солдаттардың тонауына беру туралы шешіміне үзілді-кесілді қарсы шығады, бірақ анау алған бетінен қайтпайды. Қалыптасқан жағдайда Шоқан экспедиция басшысымен ат құйрығын үзісіп, экспедицияны тастап кетеді. Дұшпандарына бір оқ атпаған қаланы зеңбіректерден атқылау, содан соң оны солдаттардың тонауына беру экспедиция басшысы үшін әдеттегідей іс көрінгенмен, Шоқан үшін жауыздық пен зұлымдықтың шектен шыққан түрі еді. Отандастарын от пен оққа байлаған, содан соң солдаттардың тонауына берген экспедиция бастығының

зорлығы мен қорлығына, жауыздығы мен зұлымдығына Шоқан шыдай алмайды, жүрегі қан жылап, Верный маңындағы Тезек төренің аулына жетіп құлайды [1: 364, 379]. Тезек төренің аулына келіп, ес жиған соң да Шоқанды ел жағдайы, ел басқарудағы жөнсіздік пен жүйесіздік қатты алаңдатады. 1864 жылы 14 қаңтарда Г.А. Колпаковскийге жазған хатында Орданы басқару ісінде ешқандай оң өзгеріс болмағанын, Орданы басқару ісінің шектен шыққан жөнсіздік пен сұмдық хаос құшағында қалғанын жазады және мұны жазбасқа шарасы қалмағанын, ол үшін өзіне мәртебелі ұлықтың кеңшілік етуін өтінеді [1, 168-169].

Шоқан шын досты, шын жанашырды орыстың шығармашылық тұлғаларының арасынан ғана тапты. Солардың қатарында Ф.М. Достоевский мен Г.Н. Потаниннің жұлдызы аса жарық болды. Бұлардың арасындағы айрықша достық қарым-қатынас олардың өзара жазысқан хаттарында, естеліктерінде барынша таза, тұнық және терең көрініс тапты. Тіпті Ф.М. Достоевский А.Г. Достоевскаяға сөз айтқанда, өзінің ең асыл сырын ашқанда да Шоқан туралы естелілеріне сүйенеді. Мұны А.Г. Достоевская өзінің естеліктерінде тебірене отырып баяндайды [8: 93; 443].

Шоқан кезінде Ф.М. Достоевскийге достық көңілмен қолөнерші бар өнерін салып жасаған бір әсем сандықша сыйлаған екен. Жазушы өзінің қолжазбаларын, хаттарын, қымбат адамдарынан қалған қимас ескерткіштерін сол сандықшада сақтап жүреді. Бірде ол осы сандықшаны түсінде көреді: Шоқан сыйлаған сандықшаны ашып, қағаздарын қарап отырады. Қағаздарын парақтап отырғанда, сандықшаның ішінен әлдеқандай бір жұлдызша жақұттай жалт етіп бір көрініп, бір жоқ болып кетіп жүргенін байқайды. Ф.М. Достоевский бұған танданып, қағаздарын асықпай парақтап, аңдап қарай бастайды. Ақырында қағаздарының арасынан жарығы жанар жасқаған бір түйір жақұт тауып алып, таңғажайып бір бақытты күйге түседі.

Түстің қысқаша мазмұны осындай. Қарапайым. Ерекше ештеңесі жоқ секілді. Соған қарамастан Ф.М. Достоевский сібірлік досы сыйлаған осы бір қымбат сандықшаның ішіндегі жазбаларының арасынан тауып алған бір түйір асыл жақұтқа ерекше сырлы мағына береді: түсінде алақанында жарық шашып тұрған жақұтты өңінде көзінің алдында тұрған бойжеткен қызға жорыған шындығын жұмбақтап, астарлап айтып, қызға деген өзінің көңілін әсерлі, сырлы, тебіреністі күйде білдіреді... Осы түс айтылған күнді А.Г. Достоевская өзінің ең тамаша күндерінің бірі ретінде өмір бойы есінде сақтап өтті.

«Көп жылдар өткен соң, - дейді Н.М. Ядринцев, - біз Шоқанның екі қарт туысқанымен көрістік. Олардың бірі сұлтан Мұса Шорманов еді. Олар Шоқанның басына кесене тұрғызу жайын сөйлесуге келіпті... Шоқанды еске алып, әңгімелесіп отырғанда, қазақ даласының осы бір ақ сақалды қарттарының көз жасының көл болып аққанына куә болдық... Шоқан өз халқының мақтанышы һәм сүйікті перзенті еді» [3, 99].

Шоқанның қадірі мен қасиетін, өмірі мен қызметін бір ауыз сөзге сыйғызуға талаптанған ғұламалар да болды. Н.И. Веселовский: «Шығыстану аспанынан жарқырап аққан құйрықты жұлдыз» [3, 79], - деді. С. Мұқанов: «Аққан жұлдыз», - деді. Орынды. Лайықты.

Менің көз алдыма Н.М. Ядринцевтің естелігіндегі екі қарттың Шоқан дегенде көз жасы көл болып аққан үнсіз қалпы келеді. Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының мақтанышы һәм сүйікті перзенті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕК КӨЗДЕРІ

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 5. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 528 с.
2. Достоевский. Материалы и исследования. Том 7 / Ред. тома Г.М. Фриндлер. – Л.: Наука, 1987. – 297 с.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1984. – 432 с.

4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 462 с.
5. Достоевский. Материалы и исследования. Том 6. – Л.: Наука, 1985. – 304 с.
6. Сочинения Ч.Ч. Валиханова / Изданы под редакцией д.ч. Н.И. Веселовского // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. Том XXIX. – С.-Петербург, 1904.
http://starieknigi.info/Knigi/V/Valihanov_Chokan_Chingisovich_Sochineniya_1904.pdf
7. Белявский Н.Н. Материалы по Туркестану / Н.Н. Белявский. – б.м.: б.и., 1985. – 206 с.
URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=68672> (дата обращения: 28.07.2022). – ISBN 9785998977107. – Текст: электронный.
8. Достоевская А.Г. Воспоминания / Вступ. ст., подгот. текста и примеч. С.В. Белова и В.А. Туниманова. – М.: Правда, 1987. – 544 с.

2015-2025